

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI FOLKLOR
İNSTITUTU**

Əlyazması hüququnda

AYNURƏ QƏZƏNFƏR qızı QURBANOVA

AZƏRBAYCAN-QUMUQ FOLKLOR ƏLAQƏLƏRİ

5719.01 – Folklorşünashq

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2015

Dissertasiya AMEA Folklor İnstitutunun “Türk xalqları folkloru” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Elçin Hüseynağa oğlu Abbasov**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəsmi opponetlər: **Qəzənfər Məhəmməd oğlu Paşayev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Nəzakət Hüseyn qızı Hüseynova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
“Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı” kafedrası

Müdafiə _____ 2015-ci il saat _____ -da AMEA Folklor İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD.01.201 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1001, Bakı şəhəri, 8– ci Kiçik Qala döngəsi, 31

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “ _____ ” _____ 2015-ci il tarixində göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi
katibi, filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent:**

Afaq Xürrəm qızı Ramazanova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Türklərin qıpçaq qrupuna aid olan qumuqların böyük əksəriyyəti Quzey Qafqazda, Rusiya Federasiyasına bağlı Dağıstan Respublikasında yaşayırlar. Qumuqların yaşadığı ərazi noqaylar, tatarlar, qazaxların yaşadığı qədər geniş deyil. Az hissəsi qonşu İçkeriya (Çeçen), İnuş, Quzey Osetiya Respublikalarında və Türkiyənin Üçqözən, Quşoturağı, Yavu, Ataköy, Doğan, Əzizə, Keyikkırı kəndlərində yaşayırlar.

2012-ci il siyahıyaalınmasında Rusiya Federasiyasında yaşayan qumuqların sayının 425 min olduğu, onlardan 365,8 mininin Dağıstanda, 12 mininin İçkeriya'da (Çeçenistan), 15 mininin Quzey Osetiyanın Mazdok regionunda toplu şəkildə, yerdə qalanının ölkənin müxtəlif bölgələrində yaşadığı göstərilir. Azərbaycan türkləri ilə eyni coğrafi ərazidə yaşayan qumuqların tarixinin, mədəniyyətinin, şifahi və yazılı ədəbiyyatının araşdırılması önəmlidir. Qumuq xalqının keçdiyi tarixi-siyasi yolu öyrənməklə, həm də Azərbaycan folklorunun və tarixinin bilinməyən bir sıra tərəflərini aşkarlamış olarıq. Məhz bu baxımdan təkcə qumuqların yox, Quzey Qafqazda yaşayan bütün xalqların tarixi, maddi və mənəvi mədəniyyətinin tədqiqi vacib məsələdir. Qumuq xalqı əsrlər boyu bir çox maneə və qadağalarla üzləşsə də, öz folklorunu yaşadaraq günümüzədək gətirib çıxarmışdır. Bu gün ümumtürk folkloru haqqında səhih məlumatlar əldə edə bilməyimiz üçün qumuq folklorunun da tədqiqə cəlb olunması vacibdir. Türk folklorunun ümumi mənzərəsinin aydınlaşdırılması üçün əvvəlcə ayrı-ayrı türk xalqlarının folklorunun öyrənilməsi şərtidir.

Azərbaycan və qumuq xalqları yüz ilə yaxın bir müddət ərzində çar Rusiyasının işğalı altında, yetmiş il isə SSRİ-nin tərkibində olmuşdur. Hər iki rejim türklərin bir-birindən qopması üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etmişdir. Xüsusilə də Sovet dövründə eyni kökdən olan xalqların yaxınlaşmasına əngəl olunmuş, onların bir-birini öyrənməsinə maneələr törədilmiş və bu, millətçilik adlandırılaraq pislənmişdi. Lakin türk olmayan xalqların (rus, belarus...) tarixinin, mədəniyyətinin, folklorunun və s. araşdırılmasına göstəriş verilmiş, həmin araşdırmalar “beynəlmilətçilik” adlandırılaraq dəstəklənib təbliğ edilmişdi. Bu minvalla da eyni kökdən, millətdən olan türk xalqları bir-birindən uzaqlaşmış və əlaqələri zəifləmişdi.

Sovet rejimi dağıldıqdan sonra qumuqlar Rusiyanın tərkibində qalsalar da, yaranmış yeni şəraitdə öz soyköklərinə dönərək tarixi keçmişlərini araşdırmağa başladılar. Bu gün dünyada türk xalqlarının bir-birinə mədəni

yaxınlaşması yolunda ciddi addımlar atılır. Bu, müxtəlif türk xalqlarının bir araya gəlməsi, bütün yönlər üzrə türk milli varlığının araşdırılmasında güclərin və imkanların birləşdirilməsi deməkdir. Vurğulayaq ki, son dövrlərdə qumuqlar öz tarix, mədəniyyət və folklorlarının ümumtürk kontekstində öyrənilməsi yönündə ciddi çalışmaqdadırlar. Azərbaycan folklorşünasları da qumuq və digər türk xalqlarının folklorunu məhz bu kontekstdə tədqiq etməyə başlamışlar. Bununla da türk milli varlığının araşdırılmasında inkişaf üçün çox əlverişli bir mühit yaranmaqdadır. Elə ona görədir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev dəfələrlə öz nitqlərində, çıxışlarında bu yaxınlaşmanın zəruri olduğunu vurğulamış və türkdilli dövlət başçılarının X sammitindəki nitqində demişdir: “...mədəni baxımdan, siyasi baxımdan və iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi nəticəsində türk dünyasının birləşməsi və bir qüvvə kimi fəaliyyət göstərməsi bu gün reallıqdır, həqiqətdir. Bu həqiqəti biz yaradıq və bizdən asılıdır ki, bu birlik davam etsin, güclənsin və bizim xalqlarımıza yeni imkanlar yaratsın. Türkiyədən başqa, Azərbaycan və bütün digər türkdilli ölkələr müstəqil ölkələr kimi gəncdir, müstəqilliyin gənclik illərini yaşayır. Bu müstəqilliyin formalaşması, güclənməsi hər bir ölkə üçün böyük çətinliklərlə müşayiət olunurdu. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq böyük səylər, böyük siyasi iradə, dünyagörüşü və cəsarət tələb edirdi”¹. Göründüyü kimi, Azərbaycan Prezidenti bu tarixi hadisənin zəruriliyini vurğulayarkən həm də hər bir türkün əlindən gələni etməsinin də önəmli olduğunu qeyd etmişdir. Eyni zamanda, türkdilli dövlət başçılarının XI sammitində Türkiyə Prezidenti Abdulla Gül də qardaş ölkələrimiz arasındakı müştərək dil, din, tarix, mədəniyyət kimi dəyərlərə əsaslanan tellərin çox güclü olduğunu bildirmişdir².

Hər iki prezidentin vurğuladığı bu “tellər”i daha da gücləndirə bilmək üçün isə biz bütün türk xalqlarının mədəniyyətini, tarixini, ədəbiyyatını, folklorunu öyrəndikdən sonra müqayisələr aparmalı, uyğunlaşdırmalar etməliyik. Daha sonra isə “bütövün ayrı-ayrı hissələrini birləşdirib”

---

¹ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqləri, çıxışları, müsahibələri və bəyanatları <http://files.preslib.az/site/ialiyev/2009.pdf> ; Prezident İlham Əliyev: "Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının başlıca vəzifəsi xalqlar və ölkələr arasındakı birliyi daha da möhkəmləndirməkdir" <http://news.milli.az/politics/208063.html>

² Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının katibliyi İstanbulda yerləşəcək <http://azerbaycanli.org/az/news-643.html>

ümumtürk tarixini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını və folklorunu öyrənmə bilərik.

Qumuq folklorunda müxtəlif süjet xəttinə malik örnəklər çoxluq təşkil edir. Bizim araşdırmamızda həmin örnəklər Azərbaycan folklorundakı qarşılıqları ilə müqayisəli şəkildə tədqiq edilir və şübhəsiz, bu cür müqayisəli tədqiqatlar ümumtürk folklorunun öyrənilməsi baxımından böyük önəmə malikdir. Bu mənada Azərbaycan-qumuq folklor materiallarının tədqiqata cəlb olunması hər iki xalqın folklorunun öyrənilməsi, həm də Azərbaycan folkloru ilə qumuq folklorunun oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin müəyyən olunması baxımından müasir folklorşünaslığa düşündürən aktual mövzu kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Mövzunun tədqiqi tarixi. Yaxın keçmişə qədər azərbaycanlılarla birgə yaşayan, sıx əlaqədə olan qumuqların ədəbiyyat, incəsənət, tarix, folklor əlaqələrinin araşdırılması zəif olmuşdur. Bu barədə tədqiqatları təhlil etdikdə görürük ki, araşdırıcı Mirzə Bala Məmməd zadənin, Bəkir Çobanzadənin, Əmin Abidin, Güllü Yoloğlunun qumuqların dili, ədəbiyyatı, tarixi haqqında məqalələri yayımlanmış, həmçinin Afaq Xürrəm qızının “Mərasim folkloru” (2002) kitabında qumuq folklorundan örnəklər gətirilmiş, Əli Şamilin “Uyğur, qaqauz, quzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı” kitabında bir başlıq qumuqlara həsr olunmuşdur. Bundan başqa, Əjdər Ol “Qumuq atalar sözləri” (2000) kitabını nəşr etdirmişdir.

Əjdər Olun qumuq atalar sözlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etməsi tədqiqatı səhifə aparmağımıza mane olduğundan biz orijinal qaynağa müraciət etməyə üstünlük vermişik. Ümumiyyətlə, araşdırmamız boyunca yalnız qumuqca olan orijinal mətnlər tədqiqata cəlb edilib. Qənaətimizcə, çevrilmiş mətnlər tərcümə zamanı mənasını və hökmünü itirir.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz Bəkir Çobanzadə, Mirzə Bala Məmməd zadə, Güllü Yoloğlu kimi alimlərin tədqiqatları qumuq folkloru ilə əlaqədar olmayıb, daha çox qumuq yazılı ədəbiyyatı və tarixini əhatə etmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin tədqiqat obyektini Azərbaycan və qumuq folkloru və folklor mətnləri təşkil edir. Tədqiqat zamanı həm Azərbaycan, həm də qumuq folklorşünaslarının tədqiqat əsərlərini, həmçinin Türkiyə, Rusiya və Avropa alimlərinin də folklor əlaqələrinə dair elmi əsərləri oxunaraq araşdırma aparılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi qumuq folklorunun Azərbaycan folkloru ilə müqayisəsi və Azərbaycan-qumuq

folklor əlaqələrinin araşdırılmasıdır. Tədqiqatda qumuq folklorunun xarakterik əlamətlərinin mifoloji və tarixi baxımdan müqayisəli şəkildə öyrənilməsi əsas götürülmüşdür. Tədqiqatın əsas məqsədlərindən biri də qumuq folklorunda mövcud olan sarın, yır, nağıl, atalar sözü, məsəl, alqış və qarğışların özünəməxsus xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır. Araşdırmanın tam yerinə yetirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələri qarşımıza məqsəd qoymuşuq:

- qumuq folklorunu ümumtürk kontekstində dəyərləndirmək və Azərbaycan folkloru ilə əlaqəsini öyrənmək;
- qumuq folklorunun ayrı-ayrı janrlarını müstəqil şəkildə dəyərləndirmək, bu mətnləri Azərbaycan folklorundakı örnəklərlə qarşılaşdırmaq, hər iki mətni müqayisə etmək;
- qumuq folklorunda mövcud mətnləri tədqiqata cəlb etmək;
- qumuq folklorunun ən geniş janrı olan sarınların bayatılarla oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini aşkarlamaq;
- yırların poetik xüsusiyyətlərini öyrənmək, Azərbaycan folklorundakı daстан, lətifələrlə ilə müqayisə etmək;
- qumuq mifoloji obrazlarını Azərbaycan folklorundakı qarşılıqları ilə müqayisə etmək, hər iki folklorundakı obrazların xüsusiyyətlərini aşkarlamaq;
- qumuq nağıllarını məzmun və formul baxımından tədqiq etmək;
- qumuq atalar sözü, məsəl, tapmaca, alqış və qarğışlarını əski türk inanclarının göstəricisi kimi öyrənmək;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan folklorşünaslığında qumuq folklorunun əksər janrlarını ilk dəfə olaraq kompleks halda tədqiqata cəlb etmişik. Bu tədqiqat sayəsində Azərbaycan və qumuq folkloru müqayisəli şəkildə araşdırılmış, aparılan elmi-nəzəri axtarışların köməkliyi ilə qumuq folklorunun özünəməxsus xüsusiyyətləri öyrənilmiş və aydınlaşdırılmışdır.

Qumuq folklorunun araşdırılması ümumtürk folklorunun daha ətraflı öyrənilməsinə imkan yaradır.

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiyanın metodoloji əsasını qohum və qohum olmayan xalqların folklor əlaqələrini araşdırmağa yönəlik elmi tədqiqatlarda irəli sürülən nəzəri müddəalar təşkil edir ki, onların da içərisində sistemli yanaşma prinsipi ayrıca yer tutmaqdadır. Qumuq folkloru indiyədək ayrıca tədqiqat obyektı olmadıqından dissertasiyada ona xüsusi diqqət yetirilmiş və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı şəkildə müqayisə edilmişdir. Beləliklə, dissertasiya işi əsasən tarixi-müqayisəli metodla yazılmışdır.

Bununla yanaşı, dissertasiya işində müqayisəli, tarixi-tipoloji, tekstoloji analiz və təsviri metodlar əsas götürülmüş, yeri gəldikcə, təhlillər zamanı dünya folklorşünaslıq elminin təcrübələrindən də istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya qumuq folklorunun öyrənilməsi, Azərbaycan folkloru ilə müqayisəli şəkildə tədqiq edilməsi və ümumtürk folklor mənzərəsinin aşkarlanması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatımızdan ali məktəblərdə, pedaqoji təmayüllü universitetlərdə, folklor fənni üzrə keçirilən xüsusi kurslarda əyani tədris vəsaiti kimi yararlanıla, həmçinin qumuq folklorunun ayrıca öyrənilməsi, daha ətraflı tədqiq edilməsində də istifadə oluna bilər.

İşin aprobasiyası: Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutunun “Türk xalqlarının folkloru” şöbəsində İnstitutun əsas elmi tədqiqat istiqamətlərinə uyğun bir şəkildə hazırlanmışdır. Tədqiqatın əsas elmi nəticələri iddiaçının müxtəlif elmi nəşrlərdə dərc etdirdiyi məqalə və tezislərində, konfrans və seminarlardakı məruzə və çıxışlarında öz əksini tapmışdır.

İşin strukturu: Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**”ində mövzunun aktuallığı, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın obyektı və predmeti, işin nəzəri və praktik əhəmiyyəti, elmi yenilikləri, nəzəri-metodoloji əsasları və aprobasiyası barədə danışılır.

Birinci fəsil “**Qumuq folklorunun inkişaf mərhələləri və spesifik janrları**” adlanır. Bu fəslin “*Qumuq folkloru ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi*” və “*Qumuq folklorunda lirik mətnlərin özünəməxsusluğu: sarınlar və yurlar*” adlı iki yarımğəsli vardır.

Azərbaycan-qumuq əlaqələri tarixən qədim olmuşdur. Hər halda eyni coğrafi ərazidə yaşayan iki xalq arasında müəyyən qonşuluq əlaqələrinin olması təsadüf sayılmamalıdır. Sovet İttifaqı qurulduqdan sonra xüsusilə türklərin bir-birindən ayrılması və uzaq düşməsi üçün aparılan siyasət öz nəticəsini göstərsə də, yenə də iki xalq arasında tarixən hökm sürmüş yaxınlıq asanlıqla unudulmadı. Arxivlərdə saxlanılan bəzi sənədlər sayəsində hər iki xalq arasındakı mədəni və siyasi-iqtisadi əlaqələrin dərinliyini görürük. Qumuq xalqının nüfuzlu knyazı, çar ordusunun

generalı Xasay Xan Usmiyevin Xan qızı Xurşudbanu ilə evlənməsi faktı da məlumdur³.

Birinci fəslin birinci yarımfəsli “*Qumuq folkloru ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi*” adlanır. Bu yarımfəsildə qumuqların tarixi və qumuq sözünün mənşəyi barədə qısa məlumat verilmişdir. Məlum olmuşdur ki, “qumuqların türklüyü və Qafqaza nə vaxt gəlməsi” məsələsi mübahisəlidir. Qumuq, eyni zamanda Azərbaycan alimləri arasında bu barədə fikir ayrılığı mövcuddur. Bir qisim alimlər qeyd edir ki, qumuqlar türk kökənli olmayıb, Dağıstan ərazisinə sonradan gəlmişdir. M.B.Məmmədzadə⁴, Z.V.Toğan⁵, Ə.Şamil⁶ kimi bəzi araşdırıcılar qumuqların XI əsrdə Dağıstana kimaklar, yəni qıpçaqlar kimi tanınan qövmlə birlikdə gəldiyi fikri üzərində dururlar. Qumuqlar haqqında başqa bir iddia onların türk olduğu, ancaq xəzərlərin davamçısı olmadığını bildirirlər.

K.Kadıracıyev, K.Aliyev kimi alimlər isə qumuqların türk qövmü olduğunu, Dağıstan ərazisinə çox öncədən gəlib yerləşdiklərini və xəzərlərin davamçısı olduğunu bildirirlər. Ancaq son dövrlər aparılan tədqiqatlar bizə məlum edir ki, həm qumuqların Səlcuqlar ilə birlikdə Qafqaz ərazisinə gəlməsi, həm də Qafqazın bulqar kökənli yerli xalqı olması fikri doğrudur. Çünki qumuq xalqının antropoloji quruluşuna diqqət yetirdikdə iki tip nəzərə çarpır. Qumuq folklor araşdırıcıları da onları Şimal və Cənub qumuqları şəklində iki qrupa bölmüşlər. Şimal qumuqlarının dərisi və saçları açıq rəngdədir, cənub qumuqları isə qaraşın olurlar. Şimal qumuqlarının folklorunda sarınlər, cənub qumuqlarının folklorunda yrlər üstündür. Bu da bizə əsas verir ki, qumuqların Qafqaza gəlməsi və yerləşməsi haqqındakı hər iki iddianın doğruluğuna inanaq. Daha sonra qumuq folklorunun toplanması və araşdırılması mövzusu haqqında

---

³ Акты Кавказской археографической комиссии. Библиотека Института истории, археологии и этнографии Дагестанского научного центра. Т.11, С. 649.

⁴ Mehmetzade M.B. İslam ansiklopedisi. 43 ciltli, cilt:6, İstanbul, 1995, s. 986-990.

⁵ Togan A. Z . Umumi Türk Tarihi'ne Giriş. İstanbul:Murat Ağarı Kitabevi, 1981, 537 s.

⁶ Şamil Ə.H. Uyğur, qaqaуз, Güney Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı. Bakı:Nurlan, 2011, 412 s

danışılmışdır. A.Mamayev⁷, Ç.Pekaçar⁸, Ə.Abid⁹, Ə.Şamil¹⁰ və başqalarının xidmətləri haqqında qısa məlumat verilmişdir. Həmçinin, qumuq folklor materiallarının toplanmasında üç mərhələnin olduğu qeyd edilmişdir:

Birinci mərhələ 1880-1900-cü illər. Bu mərhələdə “Sbornik svedeniy o Terskoy oblasti” jurnalında Qafqaz xalqlarının etnoqrafiyasına və folkloruna aid materiallar nəşr edilmişdir. Qumuqlar da bunların arasında idi.

İkinci mərhələ 1900-1920-ci illər. Bu dövrdə M.Ə.Osmanov, A.Ömərrov və s. müəlliflərin yetişdiyi dövr sayılır.

Daha sonra 1920-ci illərdən sonrakı dövr başlayır ki, artıq qumuq folkloru qismən sistemli şəkildə toplanmağa və öyrənilməyə başlanıb. Bunda da yuxarıda adlarını çəkdiyimiz A.Aqavov, S.Aliyev, M.Xanqışiyev, K.Sultanov, A.Hacıyev, S.Hacıyev və s. alimlərin rolu böyük olmuşdur.

Birinci fəslin “*Qumuq folklorunda lirik mətnlərin özünəməxsusluğu: sarınlar və yırlar*” adlı ikinci yarım fəslində sarınlar və yırlar haqqında söhbət açılır. Sarınların poetik xüsusiyyətləri, işlənmə məqamları öyrənilir. Bundan başqa, dissertasiyada qumuq yırları forma və məzmununa görə təhlil edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, qumuq folklorunun spesifik iki janrı vardır: sarınlar və yırlar. Bu janrlar həm məzmunca, həm də sayca digər bütün janrlardan çoxluq təşkil edir. Sarın qumuq türkcəsində mahnı, nəğmə deməkdir, həm də türk sillabik şeirinin heca vəznli örnəyidir və ümumtürk şeirinin qanunauyğunluqlarını özündə ehtiva edir. Tədqiqatçı Əmin Abidin fikrincə, bayatı qitə ölçüsündə olmaqla türk nəzm şəklində önəmli rol oynayır: “Türk ədəbiyyatı ilə məşğul olan bütün alimlərin təsdiqi ilə türk nəzm şəklində əsas ölçü “qitə”dir (dördlömələr). Bayatı-mani növü qitə halında bir vahiddir¹¹”. Türk nəzminə məxsus alliterasiya sarın və

---

⁷ Mamayev A.X. Bahasız derman. Mahaçkala: QAU RD “Daqestanskoe knijnoe izdatelstvo”, 2013, 312 s.

⁸ Pekaçar Ç.M. Kumuk Türkləri Edebiyatı. Türk Dünyası El Kitabı, Cilt: 4, Ankara, 1998, s. 319-340.

⁹ Abid Ə.M. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən və ön sözün müəllifi: B.Əhmədov. Bakı:Şərq-Qərb, 2007, 288 s.

¹⁰ Şamil Ə.H. Uyğur, qaqauz, Güney Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı. Bakı:Nurlan, 2011. 412 s.

¹¹ Abid Ə.M. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən və ön sözün müəllifi: B.Əhmədov. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 223

bayatılarda da öz hökmünü qoruyub saxlamaqdadır. Müasir dövrümüzdə bayatıların sayı dörd olaraq bilinsə də, araşdırıcılar tərəfindən bu sayın tarixən dördədən çox olduğu qəbul edilir. F.Bayat öz araşdırmasında bu barədə belə qeyd edir: “Türk dünyasında mani, xoyrat olaraq bilinən bayatılar həcmcə, əsasən, dörd misradan (bəzən 6,7,8 misra da ola bilər), hər misrası yeddi hecadan ibarət olan şeir şəklidir.”¹²

Sarınlrın Azərbaycan və türk xalq ədəbiyyatındakı bayatı və manilərlə bənzərliyi indiyədək bir çox alimlərin diqqətini çəkmişdir. Sarınlrı izah edərkən Çetin Pekaçar belə bir açıqlama verir: “Sarın, şəkil və qafiyə özəllikləri yönündən baxıldığında maninin qumuq türkçəsindəki qarşılığı olan mənzum dördlüklərə verilən addır.”¹³ Doğan Kaya sarınlr haqqında yazır: “Sarın qumuqların toylarda qız və oğlanların qarşılıqlı olaraq (deyişərək – A.Q) oxuduqları mahnılara verilən addır.”¹⁴ Tədqiqatçı Əmin Abid də sarınlr haqqında maraqlı fikir bildirir: “Qumuq” türkçəsilə Dağıstan əhalisi arasında bu mani növü (söhbət sarınlardan gedir – A.Q.) inkişaf etmiş bir haldadır. Bunlar ümumi quruluşca Azərbaycan bayatılarına çox yaxın bir şəkil göstərməkdədirlər.”¹⁵ Əmin Abidin sarınlrı bayatılarla yaxınlaşdırması təsadüfi hal sayılmamalıdır. Çünki diqqətlə incələndikdə sarınlarla bayatıların ciddi fərqlinin olmadığını, hətta eyni olduğunu görə bilərik. Azərbaycan folklorunda bayatı adlanan bu şeir növü bütün türk dillərində “nəgmə”, “mahni”, “türkü” kimi tərcümə olunur.

Daha sonra, qumuq folklorunun digər spesifik janrı hesab edilən yırlr haqqında qısa məlumat verilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, “yır qumuqların türkü yerinə istifadə etdikləri termindir”¹⁶ və ümumi mənada türkü – mahni, nəgmə deməkdir. Bir çox məqamlarda dastanları, bəzən şeirləri, vücudnamələri, lətifələri, bəzən də ağıları əvəz edən şifahi xalq ədəbiyyatının bu şeir növünün örnəklərinə Azərbaycan folklorunda rast gəlinmir. Yır qumuq folklorunda geniş və çoxşaxəlidir, hətta sarınlardan

---

¹² Bayat F. Folklor dərsləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, s 140

¹³ Pekaçar Ç.M. Kumuk Türkləri Edebiyatı. Türk Dünyası El Kitabı, Cilt: 4, Ankara, 1998, s. 334.

¹⁴ Türk halk edebiyatı terimleri sözlüğü. Düzenleyen: Dr. prof.Doğan Kaya. 1. Baskı, Ankara:Akçağ, 2007, 822 s.

¹⁵ Abid Ə.M. Seçilmiş əsərləri.Tərtib edən və ön sözün müəllifi: B.Əhmədov. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 205

¹⁶ Türk halk edebiyatı terimleri sözlüğü. Düzenleyen: Dr. prof.Doğan Kaya. 1. Baskı, Ankara:Akçağ, 2007, s.796

sonra ən geniş yayılmış janr sayılır. “Qumuqlarda yırlar bir neçə misradan başlayaraq bir neçə yüz misrayadək uzana bilər. Mövzusunda isə məhdudiyət yoxdur.”¹⁷

“**Azərbaycan-qumuq mərasimləri və onlarla bağlı yaranan janrlar**” adlı ikinci fəsildə isə “*Qumuqlarda mövsüm və mərasim nəğmələri*” və “*Qumuq inancları, ovsun və tapmacalar*” adlı iki yarım-fəsil özünə yer almışdır. Birinci yarım-fəsildə mərasim nəğmələrinin qumuq folkloru üçün əhəmiyyətindən danışılır. Mövsüm mərasimi kimi Zəmirə, Gündürcü, Novruz mərasimləri haqqında məlumat verilir. Burada qumuqların toy mərasimləri Azərbaycan folklorundakı qarşılığı ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Həmçinin, qədim türk adəti olan qızqaçırma haqqında da məlumat verilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, İstər folklorçuların, istər etnoqraf, istər psixoloq, istərsə də sosioloq və b. ixtisas sahiblərinin tədqiqatından kənar qalan “qızqaçırma” adəti qadağalara, yasaqlara baxmayaraq, bu gün də yaşayır. Azərbaycanlılara nisbətən daha çox assimilyasiyaya məruz qalan qumuqlarda da qızqaçırma bu gün də mövcuddur. Folklorşünas, professor. A.Aciyev yazır: “Qumuq gələnləri arasında qız qaçırma hələ də yaşamaqdadır.”¹⁸

Qızqaçırma əleyhinə uzun illər ciddi təbliğat aparılmasına, bu adətin qanunlarla yasaqlanmasına, qanunu pozanların ciddi cəzalandırılmasına baxmayaraq, “qızqaçırma” adətini aradan qaldırmaq mümkün olmamışdır. Türklərin bir çoxu hələ də təhtəşüurlərində qızqaçırmanın cəsərət, qəhrəmanlıq olduğunu düşünürlər. Bu da səbəbsiz deyil. Günümüzədək gəlib çatmış dastan, nağıl, bayatılar və folklorumuzun başqa janrlarında qızqaçırma ilə bağlı maraqlı faktlara rast gələr bilərik. Uşaqlıq və yeniyetməliyində “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi” qəhrəmanlıq dastanlarını, eləcə də bir çox məhəbbət dastanlarını oxuyanın, yaxud dinləyənin şüuruna qızqaçırma hünər, qəhrəmanlıq kimi hopur. Hətta Koroğlu Nigarı Çənlibelə gətirməyə gedərkən dəlilərlə ona kömək etmək istədikdə dillər əzbəri olmuş, zərbi-məsələ çevrilmiş:

“İgid gərək yar sevməyə,
Özü tək gedə tək gedə”¹⁹ gəraylısı ilə cavab verir.

---

¹⁷ Şamil Ə.H. Tanıdığım insanlar. I kitab, Bakı: Sumqayıt, 2000, s.299

¹⁸ Аджиев А.М. Устное народное творчество кумыков. Махачкала: ДГУ, 2005, стр. 150

¹⁹ Koroğlu. Çapa hazırlayarı: M.H.Təhmasib. Bakı: Gənclik. 1982, s. 25

Bundan həm də belə bir nəticə çıxara bilərik ki, türklərdə qızqaçırma pəhrəmanın özünütəsdiq, igidlik nümunəsi sayılır. Ərgənlik yaşına çatmış, dəli-dolu gənc özünü təsdiq etmək üçün sevdiyi qızı valideyinlərinin elçi gedib almasındansa, özünün qaçırmasına üstünlük verirdi. Qız qaçırarkən oğlana dostları və qohumları da yaxından köməklik göstəriridilər. Bununla evlənmək istəyən oğlan müstəqil hərəkət etmək bacarığını isbatlamış olurdu. Qızlar da bəzən oğlanın üzünü görməsə belə, onun cəsəratinə, şücaətinə heyran qalib evliliyə razılıq verirdilər. Düşünürdülər ki, oğlan onu ailəsindən, qohumlarının arasından qaçırmissa, demək ömrünün axırınadək namusunu, şərəf və ləyaqətini də qoruya biləcəkdir.

Buna görə də, son yüzilliklərin qadağalarına, cəzalandırmalarına baxmayaraq, folklorumuzda qızqaçırma tərənnüm olunur. Əlimizdəki bayatı örnəklərində, eyni zamanda qoşulub qaçma mövzusu da vardır. Bu həm də qumuq folklorunda özünü göstərir.

Daha sonra qumuqların yas mərasimi haqqında qısa araşdırma aparılmışdır. Qumuq toyları qədər yas mərasimləri də diqqəti çəkir. Belə ki, qumuqların yas mərasimində şamanizmin izlərinə rastlanmaqdadır. Lakin zamanla İslam dininin də təsirləri özünü göstərir. Məsələn, Azərbaycanda ölüm mərasimlərində yas zamanı ağıçı qadınlar dəvət olunur. Çünki yaxınlarını itirmiş insanlar ağı deməyi (dil deyib ağlamağı) bacarmır, ağıçı qadın isə dediyi ağılarla, hətta uzaq olan və çox da ağlamaq istəməyən qadınların belə ağlamasına şərait yaradır. Zamanla İslam dininin də təsiri ilə ağıçı qadınlarla yanaşı, hətta molla qadınlar da yas mərasimlərinə çağırılmağa başlanmışdır.

Qumuqlar ölən şəxs üçün 5-7 günlük kütləvi yas keçirir. Ölünün birinci gecəsi qadınlar arasında yer bölüşdürülür. Hansı qohum qadının harada oturmalı olduğu müəyyənləşdirilir. Ölünün ata tərəf qadınları daha "samballı" yerlərdə otururlar. Evin orta baqanı – gücünü təmsil edən dirəyin yanında ata tərəfdən və ana tərəfdən bir yaşlı qadın əyləşir. Qarıya ən uzaq divarda isə ata tərəf qohum qadınlar əyləşir. Bundan sonra isə ana tərəf qadınlar yerləşir. İki bacının yanaşı oturması yasaqdır.

Ölünün kişi qohumları isə həyətdə cəmləşirlər. Arxalarını evin divarlarına çevirib dayanırlar. İstəyən kişi otura da bilər. Ancaq yeni insanlar gəldikdə mütləq ayağa durmalıdırlar. Qarı ağzında, əsasən, ölünün ən yaxınları əyləşir. Gələn qonaqları ağlayaraq, göz yaşı ilə qarşılmalıdırlar. Qonaq öz istəyi ilə ya kişilərin içində otura, ya da qadınların yanına keçib ağlaşmaya qatıla bilər.

Yas mərasimində “şahalay” özünəməxsus yer tutur. Şahalay (şaxalay) sözünün türkçə səs-küy, çaxnaşma mənası bildirən çax, “çaxala” sözündən əmələ gəldiyi ehtimal olunur²⁰. Şahalay, əsasən, ölünün öz əcali ilə deyil, başqası tərəfindən öldürülməsi zamanı oxunur. Bəzən çox kədərli ölüm hallarında və bəzən oğlu olmayanlar üçün də tətbiq olunur. Ən görkəmli şahalaylar, əsasən, çox hörmətli şəxsin ölümü zamanı deyilir. Görünür, şahalayın digər mahiyyətləri unudulub və sadəcə görkəmli şəxsiyyətlər üçün keçirilməsi yaddaşlarda qalıb. Tədqiqatçı Ə.Şamil öz araşdırmasında bu barədə yazır: “Keçmişdə gənc və ya toplumda nüfuz sahibi birisi öldüyündə, bir qadın başına torba geyinərək ağılar söylər, başqa qadınlar “vöv-vöv” deyər, kişilər isə “ay” deyə bağırıb döyünərək dairəvi şəkil alıb dolanarlarmış.”²¹

II fəslin “*Qumuq inancları, ovsunlar və tapmacalar*” adlı ikinci yarım fəslində alqışlar, qarğışlar, ovsunlar, tapmacalardan danışdıq. Qumuq folklorunda tapmacaların, alqışların, qarğışların və ovsunların tarixindən, xüsusiyyətlərindən və onların tədqiqatından danışarkən, Azərbaycan folklorundakı qarşılığı ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini göstərdik.

Dissertasiyanın üçüncü fəslü “**Azərbaycan-qumuq epik mətnlərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri**” adlanır. Bu fəslin birinci yarım fəslü “*Mifoloji mətn və obrazların qumuq folklorundakı izləri*”; ikinci yarım fəslü “*Qumuq nağılları: süjet, motiv və obrazlar sistemi*”; üçüncü fəslü isə “*Lətifələr, onları əsas qəhrəmanları və atalar sözləri*” adlanır. Burada qumuq folklorunda Albashı, Akkatun, Sütkatun, Kılıçtöş, Sulax, Humay Azərbaycan folklorundakı qarşılıqları ilə müqayisəli təhlil edilir. Məlum olur ki, qumuq folklorundakı Albashı, Akkatın, Sütkatın Azərbaycan folklorundakı Hal anasının ekvivalentidir. Bir çox xüsusiyyətləri bənzər olduğu halda fərqli cəhət də mövcuddur. Bu fərq qumuq folklorundakı Albaslının evli olmasından ibarətdir. Albaslı və Hal anası yəhudi və xrsitian mifologiyasının qəhrəmanı Lilit ilə müqayisə edilir²². Bildiyimiz kimi, Lilit ilk dəfə Babil Talmudda aşkarlanmış yəhudi mifologiyasına aid

---

²⁰ Аджиев А.М. Кумыки (краткое историко-этнографическое описание). //История, этнография, демография, Махачкала: ГУП, 1999, №2. Стр.161

²¹ Şamil Ə.Н. Uyğur, qaqaуз, Güney Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı. Bakı: Nurlan, 2011, s.291

²² Lilit.

<http://www.toplumdusmani.net/modules/wfsection/article.php?articleid=1115>

olduğu zənn edilən obrazdır.²³ Lilitin Adəmin ilk arvadı olduğunu göstərən kitab “Ben Sira Əlifbası” kitabıdır.²⁴ Tövratin ilk hissəsi “Yaradılış”ın I Babında Adəm ilə birlikdə bir dişə yaradıldığı, II hissədə isə Adəmin qabırğa sümüyündən bir dişə yaradıldığı yazılmışdır.²⁵ Rəvayətə görə Allah əvvəlcə Adəmi və Liliti torpaqdan yaradıb. Lilitə Adəmə tabe olmasını əmr edib. Ancaq Lilit Adəm ilə eyni hüquqlu olduğunu düşünərək Adəmə tabe olmaqdan boyun qaçırır. Nəhayət, o, cadu edir və Adəmdən qaçaraq uzaqlaşır. Allah geri qaytarmaları üçün mələkləri Lilitin arxasınca göndərir. Liliti tapdıqlarında onun Qızıldəniz ilə birlikdə olduğunu görürlər. Bunların yüzdən çox cin uşaqları olur. Mələklər Lilitin geri qayıtması üçün hər gün onun bir cin uşağını öldürürlər.

Mələklər nə qədər təkid edirsə, Lilit geri dönməyə razılaşmır. O heç vaxt Adəmə sadıq qalmaqda deyir və geri dönmür. Bundan sonra Allah Həvvanı Adəmin qabırğasından yaradır və Həvva Adəmə tabe olduğundan onların soyu artır. Bunların mehribanlığını qısqanan və öldürülmüş cin uşaqlarının intiqamını almaq istəyən Lilit and içir ki, hamilə və zahı qadınların qənimə olacaq, onun adı yazılmış tilsimi üstündə gəzdirməyən (başqa bir rəvayətə görə isə Sanvai, Sansanvai və Semangelof mələklərinin adı yazılan tilsimi üzərində daşıyanların) və Adəmin soyundan olan oğlan uşaqlarını ilk 8 gün, qız uşaqlarını isə 20 gün içində öldürəcəkdir.²⁶ Yəhudilərin inanışına görə dünyadakı bütün cinlər Lilitin övladıdır. Maraqlıdır ki, Türk mifologiyasında zahı qadınları məhz Albaslı və Hal anasından qorumaq lazımdır. Fikrimizcə, şumer mətnlərindəki Lilit Hal anası ilə daha çox bənzərlik təşkil edir. Ancaq bununla yanaşı, yəhudi və xrsitian mifologiyasındakı Lilitin xüsusiyyətləri də Hal anası ilə bənzərlik təşkil edir. Bu bənzərliklərdən biri də hər iki obrazın görünüşüdür. Belə ki, Lilit uzun alov qırmızısı donu, uzun qara saçları, uzun döşləri ilə xatırlanır.²⁷ Hal anası da (xüsusilə qıpçaq kökənli türklərin mifologiyasında) uzun qırmızı donu, uzun döşləri və qara saçları

---

²³ Lilit. <http://www.toplumusmani.net/modules/wfsection/article.php?articleid=1115>

²⁴ Lilit. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Lilith>

²⁵ Lilit. <http://www.toplumusmani.net/modules/wfsection/article.php?articleid=1115>

²⁶ Lilit. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Lilith>

²⁷ Bayramova Suraya. 1955-ci il təvəllüdü, Gədəbəy rayonu, Şınıx bölgəsi, Araba kənd sakini.

ilə təsvir edilir²⁸. Deməli, görünüşcə də Hal anası ilə Lilitin arasında elə də bir fərq yoxdur. Bunlardan başqa, Lilitdən qorunmaq üçün onun adı yazılmış talismanı uşaqların boynuna asırlar. Albastı da canını muncuq şəklində başqa bir Albastıya əmanət edir və bu muncuğu ələ keçirənlər onu yeni doğulmuş uşağın boynuna asarsa, Albastı həmin uşağın anasına zərər yetirə bilmir.²⁹

Maraqlıdır ki, şumer mətnlərində Lilit demonoloji obraz olaraq verilsə də, “ağ dişli” ürəyi “qayğısız” bakirə qız şəklində də təsvir olunur. Bu isə “onun insanlara şər gətirən məxluq kimi mənfi funksiyası haqqında fikirlərə şübhə yeri qoyur.”³⁰ Lilitin şumer mətnlərində demonoloji obraz olduğunu heç bir fəaliyyətindən görmək olmur. Bu nəticəyə N.Kramer özü gəlir. Belə ki, N.Kramer Liliti təsvir edərkən “dişi şeytan” adlandırır³¹. Buna görədir ki, şumer mətnlərindəki “dişi şeytan” obrazı yəhudi və xristian mifologiyasındakı Lilit ilə tam uyğunlaşmır və onu şumer və babil mifologiyasındakı yel ilahəsi Lilitu ilə də eyniləşdirirlər³². Sözün birinci hissəsindəki “Lil” “yel”, yaxud “fırtına” mənasını verir. Akkad mifologiyasındakı Lamastu da hamilə qadınlara müsəllət olur, onlara kabuslar yaşadır. Burada bir haşiyəyə çıxıb qeyd etməliyəm ki, şumer dilində Al(bastı) inancına nostratik şəklində rast gəlinməkdədir. Şumerlərdə zərər verən ruh Al, eynən türk mifologiyasındakı Al Qarısında olduğu kimi demonik xüsusiyyət qazanmışdır. Böyük ehtimal ilə bu söz şumer dilindən akkadcaya Lamastu/Lamassu şəklində keçmişdir və qadınlara zərər verən ruh xüsusiyyətini qoruyub saxlamışdır³³. Bu gün xristian və yəhudi dininə inanan xalqların əksəriyyətinin mifologiyasında Lilit obrazı yer almaqdadır. Elə yunan mifologiyasındakı Lamia, ərəb mifologiyasındakı (xristian dininə inanan ərəblər) Karina və s. də Lilitin prototipi olaraq göstərilir³⁴. Biz hesab edirik ki, Lilit Albastı ilə eyni obrazdır. Ancaq Lilit Albastıdan

---

²⁸ Eski Babil'den Semavi Dinlere: Lilit. <http://gizliilimler.tr.gg/Eski-Babil-h-den-Semavi-Dinlere-d--Lilith.htm>

²⁹ Bayat F. Türk mitolojik sistemi. 2. Cilt Ötüken: İstanbul, 2012, s.331

³⁰ Qocayeva G.G. Lilit-qız və Oğuz xatunu. // Elmi araşdırmalar, 2003, № I-IV. S.10

³¹ Samuel Noah Kramer. History begins at Sumer. Thirty-Nine Firsts in recorded history. University of Pennsylvania Pres. 1981, p. 363

³² Lilit. <http://www.toplumdusmani.net/modules/wfsection/article.php?articleid=1115>

³³ Bayat F. Türk mitolojik sistemi. 2. Cilt Ötüken: İstanbul, 2012, s. 322

³⁴ Lilit. <http://en.wikipedia.org/wiki/Lilith>

törəmədir. N.Kramer şumer mətnlərində Lilitin adını çəkərkən Kısıqıl-lillanın Lilit olduğunu yazmışdır³⁵. Ancaq istər sözün ifadə tərzı, istərsə də Kısıqıl-lillanın xüsusiyyətləri Lilitdən çox, Albastı ilə üst-üstə düşür. Lilit haqqında mifoloji mətnləri də nəzərdən keçirsək, o zaman bu mətnlərdə istər Lilitin görünüşü, hamilə və yeni doğulmuş uşaqlara zərər verməsi, Lilitdən qorunmaq üçün uşaqların boynundan talisman asmaları və b. faktların əslində, Albastı haqqındakı mifoloji mətnlərdən törəmə olduğunu görürük.

Daha sonra, dissertasiyada qumuq folklorunda “Cavat bəyin yırtı”nın qəhrəmanı Cavat bəy ilə Dəli Domrul ilə müqayisəli təhlil edilir. Hər iki obraz şumer mətnlərindəki Bilqamış obrazı ilə müqayisə olunur. Bundan başqa, qumuq folklorunda keçı obrazı haqqında söhbət açılır və keçinin türk mifologiyasında mistik, gizli bir gücün daşıyıcısı olduğu vurğulanır³⁶. Bu zaman həm Azərbaycan, həm də qumuq folklorunda geniş yayılmış mətn “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” (“Eniligim, Seniligim, eşikni aç”) nağılından bəhs edilir³⁷.

III fəslin ikinci yarımfəslı *“Qumuq nağılları: süjet, motiv və obrazlar sistemi”* adlanır. Bu yarımfəsildə nağıllar haqqında danışılmış və qeyd olunmuşdur ki, nağıl qumuq folklorunun inkişaf etmiş janrıdır. Daha sonra nağıl formulları haqda qısa məlumat verilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, nağılların süjet, motiv, obrazlar sistemi qədər formulları da önəmlidir. Bütün dünya nağılları kimi, qumuq nağılları da üç bölümdən ibarətdir: nağılın əvvəli, özü (əsas hissəsi) və sonu. Əvvəl başlanğıc formulu ilə başlayır, davamında əsas hadisələr cərəyan edir, sonda isə sonluq formulu ilə yekunlaşır. Qumuq nağıllarının başlanğıcında giriş formulu “Biri varmış, biri yoxmuş...” ilə başlayır, “sicilləmə” ilə davam edir. Sonra əhvalatların əsas hissəsinə keçməzdən əvvəl, bəzən qəhrəmanın durumu, həyatı, həmçinin doğuluşu və gəncliyinin təsvir olunduğu kiçik bir hissə gəlir. Ancaq bu bütün nağıllara aid edilmir. Bundan sonra nağılın əsas hissəsi başlayır. Sonda isə sonluq formulu gəlir. Şər uduzur və ya qırx gün, qırx gecə davam edən toy olur, yaxud digər xoşbəxt sonluqla yaxşı qəhrəmanlar və eyni dinləyicilər sevinirlər.

---

³⁵ Samuel Noah Kramer. History begins at Sumer. Thirty-Nine Firsts in recorded history. University of Pennsylvania Press. 1981, p. 363

³⁶ Söyləyici məlumatı: Qurbanova Güllüzə. 1916-cı il təvəllüdlü, Gədəbəy rayonu, Şınıx bölgəsi, Mər-mər kənd sakini.

³⁷ Altın başmaq //Kumukları yomakları və xəbərləri. Mahaçkala, “Dağıstanı kitapbasması”, 1959, № 2. s.:246

Qumuq folklorunda sicilləmələr ilə başlayan nağıllara “Eniligim, Seniligim eşikni aç” nağılından misal gətirə bilərik.

“*Lətifələr və onların əsas qəhrəmanları, atalar sözləri*” adlı üçüncü yarımfəsilə isə sözü gedən janrlar müqayisəli təhlil olunur. Qeyd edilir ki, bütün türk xalqlarında olduğu kimi qumuq folklorunda da lətifələr geniş yayılmışdır. Bu zaman əlimizdəki mətnlər əsasında müəyyənləşdirə bildiyimiz qumuq lətifə qəhrəmanları Molla Nəsrəddin və Alis haqqında məlumat verilmişdir.

Daha sonra qumuq atalar sözlərinin toplayıcıları Ç.Pekaçar, A.Acıyev, İ.Xalipayeva, B.Çobanzadə və Əjdər Olun tərtib etdiyi mətn toplularından bəhs olunur.

Nəticədə isə qeyd olunur ki, Uzun illər Sovet imperiyasının təzyiqi altında qalan türk xalqlarının böyük qismi son 20 ildə azadlığa çıxıb və unudurulmağa məruz qalan mədəniyyətini, tarixini, folklorunu geri qazınmağa çalışır. Tədqiqatçılar bunun üçün əvvəlcə ümumtürk mədəniyyəti, tarixi və folklorunun öyrənilməsinin vacibliyini anlayır və parçaları birləşdirib bütünü əmələ gətirmək üçün çalışırlar.

Ümumən, araşdırma zamanı bir çox qumuq folklor mətnləri, istər nəzm, istərsə nəsr örnəkləri olsun, Azərbaycan folklorunda bənzər mətnlərlə qarşılaşdırılmış, oxşar və fərqli cəhətləri öyrənilmişdir. Bununla yanaşı, Azərbaycan folklorunda olmayan nümunələr də müstəqil şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Mübahisə doğuran bir çox məsələlərə də aydınlıq gətirilmişdir. Həm Azərbaycan, həm də qumuq folklorunda mövcud olan folklor materiallarının oxşarlığı və fərqliliyi təhlil edilərkən gəldiyimiz nəticə bu olmuşdu ki, hər iki xalqın folkloru eyni qaynaqdan bəhrələnmişdir. Yüzdilliklər boyunca, ictimai, siyasi təsirlərin sayəsində hər iki xalqın folklorunda müəyyən fərqliliklər özünü göstərsə də, eynilik qüvvəsində qalmışdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan və qumuq folklorunda ölüm mələyi – Əzrayıla münasibət // Prof. Valeh Hacıların xatirəsinə həsr olunmuş “Qafqaz xalqlarının folkloru və linqvokulturologiyası” mövzusunda beynəlxalq elmi simpoziumun materialları. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s.38-42

2. Qumuq yırlarında tarixiliyin bədii əksi // “Folklor və tariximiz” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, Elm və təhsil, 2012, s.20-27

3. Bayatı, sarın ve manilerin ortak ve fərqli tərəfləri // “III Beynəlxalq Ukraynada Türkcə danışan xalqlar” mövzusunda elmi simpoziumun materialları. Kiyev, VQO, 2012. s.120-125
4. Sarınların meyxanalarla oxşarlığı // Dədə Qorqud jurnalı. Bakı, 2012 №4, s.68-80
5. Novruz qədim ümumtürk bayramı kimi // “Novruz – sülh və əminamanlıq bayramıdır” beynəlxalq elmi simpoziumun materialları. Aşqabad, İlim, 2013, s.20
6. Значение культа козла в древнетюркской мифологии (на основании фольклорных примеров кумыкских и азербайджанских турков) // «Современные технологии обучения иностранным языкам в условиях модернизации педагогического образования» mövzusunda beynəlxalq elmi simpoziumun materialları. Mahaçqala, DQPU, 2013, s.14-17
7. Horned animals in the folk-lore of world nations // “Folklore: reinventing past through folktraditions” mövzusunda beynəlxalq elmi simpoziumun materialları. Nyu Delhi, Jurge, 2013, s.12-13
8. Qumuq və Azərbaycan mərasim folklorunun poetikası // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, Bakı, 2012, 43-cü say, s.145-151
9. “Köroğlu destanının Kumuk folkloruna yansıması // Uluslararası Köroğlu, Bolu tarixi və kultürü sempozyumu materialları, Bolu, 2013, s.432-440
10. Azərbaycan alimləri və qumuq folklorunun toplanması // Motif akademi dərgisi, İstanbul, 2014. S. 63-68
11. Kumuk yırında kadın konusu // Türk dünyası sivil toplum kuruluşları zirvesi, Bildiriler, Eskişehir, 2014-cü il, s. 715-718.
12. “Kumukça geçmişte ve bu gün” // 17-ci Beynəlxalq Türk Dilçiliyi Konfransı, Rouen şəhəri (Fransa), 2-6 sentyabr 2014, s.75
13. Folklor Traditions and Medical Discovers // İnterim Conference of International Society for Folk Narrative research, Hacettepe uni. Ankara, Türkiyə, 1-6 sentyabr 2015, s.18
14. Azərbaycan destanları, Kumuk yırları, Sümer metinləri. Uluslararası 3. Halkkültürü sempozyumu // Türkiyə – Ankara, s. 205-209
15. Yaxın qumuqlardan uzaq uyğurlaradək türklərin ədəbiyyatı haqqında kitab.(Əli Şamilin “Uyğur, qaqauz, Qüzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı” kitabına bir nəzər) // “Ulduz” jurnalı, Bakı, 2013, sayı 9, s.85-87

16. Azerbaycan ve kumuk masallarının süje ve motifleri // “Вестник тюркского мира”. №2(7), 2014, s 7-12
17. Kuzey Kafkasya'dan Suriye'ye Türklerin durumu // “Türk yurdu” jurnalı, Türkiyə, 2015, 104 sayı 339
18. Kumuklar //Yeni Türkiye. 2015 sayı 21, s.231-235

AZERBAIJANI KUMUK FOLKLORE RELATIONSHIP

SUMMARY

The dissertation work consists of the introduction, three parts, the conclusion and the list of the used literature.

In the introduction the actuality of investigation are determined, the scientific innovations, methods and sources, the practical and theoretical importance of the investigation are spoken about, the information about the structure of the investigation is given.

The first chapter «The Kymukian folklore as part of General Turkish Culture» gives an information about the etymology of Kumyk word and about the arrival era of Kymuks people to the Caucasus region. The Author gave information about the research of Kumyk folklore in Azerbaijan and Dagestan during 19 century. Furthermore she mentioned that, Kumyks has been living in Caucasus area since 4 century. The Author searched documentary information about the Yirs and Sarins groups as well.

The second chapter of paper is called “The Azerbaijan Kumyk rituals and the genres about those rituals”. The author has written about the seasonal and ritual songs. A.Gurbanova has compared the rituals called “Godugodu”, “Gun chig”, “Zamira”, “Nawrooz”, wedding, And funerary rituals with the equivalent rites in Azerbaijan folklore. The Author mentioned in his document about the history and feature of legend, tale, riddle, prayer, curse, sorcery, proverbs and saying, besides author demonstrate the similarity and different features with the equivalents in Azerbaijan folklore.

The third chapter of paper is called “The specific features of Kumyk and Azerbaijani epic texts”. The author investigated the mythological images such as Albasly, Akkatyn, Sudkatyn, Basdirik, Umay and demonstrated that, these images are the equivalent of the Hal anasi, Garabasma and Humay images in Azerbaijan folklore. At the same time, it has shown the examples from Sumerian texts, which has come to the result the history of Albasly is so ancient than Lilith is in the comparison of those..

Moreover, Besides, the Author mentioned about the death and opposite the death,She has showed that the notion of Turks about the death Is ancestral. The author inform that, the Structure of thinking and conceptualize of Turkish people similar to the Azrail – The angel of death

in the “Bilgamesh” or in “Daly Domrul” poems and in the “Javat biy” yir. A.Gurbanova has noted that, Those traditional imagery were not related to Islam. Azrail reminds the Erlyk, Allah reminds the inaccessible in Shamanism. Then, the author describes about the Kumykian tales, gives information about the conception and structure of Tales and made analyses of this subject. During the analyze of anecdotes the author mentioned the weakness of Information available and collection. She gave information, about the anecdotes of Mullah Nasraddin and Borghanly Alis. Finally, The author came to a conclusion that, the folkloric texts in prose or poetry of Kumykian and Azerbaijan Embody a high similarity due to their common roots in the history.

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ И КУМЫКСКИЕ ФОЛЬКЛОРНЫЕ СВЯЗИ

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы.

Введение диссертации состоит из актуальности, цели и обязательств, научных новостей, теоретико-методологических основ темы, теоретической важности, апробации исследования.

Первая глава диссертации называется «Этапы развития и специфические жанры кумыкского фольклора». Докторант даёт общую информацию о кумыках, далее дается этимологическое объяснение слову «кумык», а также короткая информация о поселении «кумыков» на территории Кавказа. Позже предлагается информация о «йырлар» и «сарынлар».

Вторая глава диссертации называется «Азербайджанские и кумыкские обычаи, предания и жанры, связанные с ними». В этой главе говорится о календарных песнях и обычаях «Году-году», «Гун чых», «Замира», «Новруз», свадьбах и днях рождений, сопоставляются фольклоры обеих народов. Кроме этого были изучены история и особенности таких жанров как мифы, сказки, загадки, проклинания, магия, анекдоты, пословицы и притчи.

Третья глава диссертации называется «Характерные особенности эпических текстов азербайджанцев и кумыков». В этой главе были изучены мифологические тексты, были выявлены аналогии и сходства мифологических образов, таких как «Албаслы», «Суткатын», «Аккатын», «Басдырык», «Умай» в азербайджанских мифологических текстах – «Хал анасы», «Гарабасма» и «Хуимайын». Далее, говоря о мифологических образах, анализируется мифологический образ и культ «козы».

Помимо этого, в этой главе говорится о смерти, отрицание смерти и также изучены тот факт, что в тюркской культуре существуют древние знания о смерти.

Анализ азербайджанского и кумыкского фольклоров приводит к заключению, что существует большое сходство фольклорного материала этих двух турецких народов. Они имеют одинаковые корни. Несмотря на то, что фольклор обеих народов страдал от

социалистических и политических воздействий на протяжении веков, но между ними остались большие сходства.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА**

На правах рукописи

АЙНУРА ГАЗАНФАР кызы ГУРБАНОВА

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ КУМЫКСКИЕ
ФОЛЬКЛОРНЫЕ СВЯЗИ**

5719.01– Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**Диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2015